

Alkoholförsäljningen/konsumtionen 1861–1997

Ett försök att placera in statistiken i ett historiskt sammanhang

Att i detalj fastställa den registrerade alkoholförsäljningen/konsumtionen i Sverige de senaste 150 åren är, som Alkoholinspektionens utredning visar, en grannliga uppgift. Felkällorna är många, inte minst för perioden före första världskriget, och även med bra statistik är mörkertalen alltid ett stort irritationsmoment.

Tanken är att jag i korthet skall sätta in statistiken i ett historiskt sammanhang för att på så sätt förstå försäljnings- och konsumtionsförändringarna över tid; både de mer radikala brotten och de mer långsamma förändringsprocesserna.

Det finns två saker av vikt att kommentera. För det första förändringar av den totala alkoholförsäljningen/konsumtionen och för det andra förändringar av relationen mellan sprit, vin och öl. Låt oss börja med den totala alkoholförsäljningen/konsumtionen och peka på intressanta förändringar perioden 1861–1997.

Förändringen av den total försäljningen/konsumtionen perioden 1861–1997

Rent översiktligt kan man konstatera två intressanta, men långt ifrån överraskande samband. Krigs-, dyr- och kristider har inneburit en oftast radikal minskning av den totala konsumtionen/försäljningen. Nödåren 1867-69, orsakade av svår missväxt, bidrog till kraftigt minskad produktion och konsumtion av brännvin. En liknande mycket kraftig minskning av produktion och konsumtion av främst brännvin inträffar under och åren efter första världskriget, då det under pågående dyrtid sker en rad inskränkningar i brännvinsproduktionen. Inte bara i Sverige utan i de flesta europeiska länder som drabbas av första världskrigets våndor beslutas om radikala lagstiftningsåtgärder mot produktion och konsumtion av brännvin, med allt från produktions- och försäljningsförbud till rejäla skattehöjningar.

Oaktat nykterhetsrörelsens krav infördes aldrig något tillfälligt rusdrycksförbud i Sverige under kriget. Däremot beslutades om kristidsrestriktioner som innebar kraftiga inskränkningar både vad gäller tillverkning och detaljhandel med brännvin (med början 1916). I Finland infördes från den 1 juni 1919 ett allmänt rusdrycksförbud och i Norge beslutade man i en folkomröstning 1919 att förlänga det från år 1916 gällande provisoriska förbudet mot brännvin och vin över 12 procents alkoholhalt. I Danmark infördes inget förbud, men däremot genomfördes 1917 mycket omfattande skattehöjningar på spritdrycker, vilket radikalt kom att förändra de danska dryckesvanorna – från sprit till öl.

Även under det andra världskriget sker en relativt kraftig minskning av alkoholförsäljningen/konsumtionen, även om livsmedelsbristen och restriktionerna inte är lika omfattande som under det första världskriget. Intressant att notera är att det under kriget inleddes ett samarbete mellan militären och nykterhetsrörelsen då man tillsammans propagerade för nykterhet för att hålla en god försvarsberedskap och värna landet mot fienden.

Det andra och omvända förhållandet är kausalsambandet mellan goda tider/högkonjunkturer och en ökad alkoholförsäljning/konsumtion. Detta samband är som mest tydligt under det ekonomiskt dynamiska 1870-talet – det definitiva industriella genombrottet i Sverige – den kraftiga högkonjunkturen under slutet av 1890-talet och avslutningsvis den kraftiga välståndsökningen från mitten av 1950-talet till början av 1970-talet.

Alkoholförsäljningens/konsumtionens starka beroende av de konjunkturrella svängningarna förklaras främst av det höga priset på alkoholdrycker i Sverige. Kraftigt höjda reallöner bidrog till ökad alkoholförsäljning/konsumtion, men också till en kraftig ökning av antalet fylleriförseelser i städerna.

Ytterligare en strukturell förändring värd att lyfta fram för att förstå ökningen av den totala försäljningen/konsumtionen under efterkrigstiden är den ökade urbaniseringen. Forskningen har visat på ett positivt samband mellan en ökad urbaniseringsgrad och en ökad alkoholkonsumtion. Den urbana kulturen har varit mer alkoholbejakande än den av social kontroll mer styrda landsbygds-kulturen. Detta mönster är generellt för samtliga nordiska länder. Tittar man exempelvis på riksdagsvoteringen 1976 rörande mellanölsförbud, så är det det landsbygdsbaserade Centerpartiet som är avgjort mest för ett förbud.

Den ökade alkoholförsäljningen/konsumtionen under efterkrigstiden bör också skrivas in i en mer övergripande moderniserings- och liberaliseringskontext. Statsmaktens minskade möjligheter och ambitioner att styra människors liv har starkt bidragit till en liberalisering inte bara vad gäller tillgänglighet till alkohol, utan också synen på alkohol som en naturlig och integrerad del av kulturen. I den tidigare all-

omfattande skötsamhetsdiskursen uppfattades drickandet som ett avvikande beteende. Detta är inte minst tydligt vad gäller det offentliga drickandet på krogar och pubar. Det kraftigt ökade antalet krogar och pubar har legitimerat drickandet i ett socialt sammanhang, underställt mer informella normer, och bryter starkt mot den stigmatisering av det offentliga drickandet som tidigare var den dominerande synen.

Som en del av denna "moderniseringsprocess" under efterkrigstiden finns också en allt tydligare sekularisering, i den mening att kyrkans inflytande över samhällslivet och som moralisk regulator av människors beteenden allt mer förlorat i styrka.

Under efterkrigstiden får vi också en ökad utlandsturism och internationalisering vilket bidragit till att svensken i gemen allt oftare kommit i kontakt med en alkoholliberal, kontinental dryckeskultur. Detta har både lett till en ökad totalkonsumtion och en övergång till ett mer "europeiskt" dryckesmonster (varom mer nedan).

En intressant fråga att analysera är i vad mån den organisatoriskt starka och politiskt inflytelserika nykterhetsrörelsen påverkat alkoholförsäljning/konsumtion. För det första är det intressant att notera att när den absolutistiska nykterhetsrörelsen slår igenom i Sverige under 1880-talet, så har redan alkoholförsäljningen/konsumtionen sjunkit. Nykterhetsrörelsen når sin medlemsmässiga topp redan 1910, men alkoholförsäljningen/konsumtionen fortsätter ändå att sjunka. Trots vikande medlemssiffror förstärker den samlade nykterhetsrörelsen sitt politiska inflytande genom att antalet organiserade nykterister i riksdagen ökar och genom ett allmänt starkt inflytande över alkoholpolitiken, inte minst genom representation i de återkommande nykterhetskommittéerna. Det känns därför rimligt att anta att nykterhetsrörelsen under främst perioden 1910-1950 bidragit till en sjunkande alkoholförsäljning/konsumtion, och att man till de ovan diskuterade förklaringarna till den ökade alkoholförsäljningen/konsumtionen under efterkrigstiden bör infoga nykterhetsrörelsens tillbakagång och minskade politiska inflytande.

*

Ovan har intresset riktats mot mer generella och strukturella förändringar som påverkat alkoholförsäljningen/konsumtionen över längre tidsperioder. Nu riktas istället uppmärksamheten mot alkoholpolitiska beslut (lagstiftning) och andra åtgärder som mer direkt påverkat alkoholförsäljningen/konsumtionen.

I vilken omfattning 1855 års brännvinslagstiftning påverkade alkoholförsäljningen/konsumtionen är svårt att ur tillgänglig statistik dra några mer långtgående slutsatser om. Husbehovsbränningens avskaffande hade enligt Svenska nykterhetssällskapets perspektiv positiva effekter med en radikal minskning av alkoholförsäljningen/konsumtionen som följd. Brännvinsproduktionen genom den primitiva husbehovsbränningen torde dock ha kompenserats (och kanske mer därtill) av den ökade tillverkningen vid de nya och moderna ångbrännarierna som drevs på fabriksmässig grund. Det är möjligt, men relativt osäkert, att den ökade alkoholförsäljningen/konsumtionen under 1870-talet inte enbart kan förklaras av högkonjunkturen, utan också måste ses i ljuset av fabriksbränningens effektivitet och det faktum att kvaliteten på de producerade brännvinet avsevärt förbättrades, inte minst genom brännvisnkungen L. O. Smiths tekniska innovationer.

Lagstiftningsåtgärderna före första världskriget tycks i ringa grad ha påverkat alkoholförsäljningen/konsumtionen. Maltskattens införande 1903, 1905 års brännvinsförsäljningsförordning då Göteborgssystembolagen blev obligatoriska och beslut om kommumernas, städernas, landstingens och hushållningssällskapens frigörande från rusdrycksmedel (1913) ger inga tydliga utslag i statistiken, även om ölförsäljningen minskar något efter maltskattens införande.

Intressantare är istället att diskutera konsekvenserna av restriktionssystemets införande – det s.k. Brattssystemet med motbok och kvantitetsbegränsningar och detaljhandelsmonopol (i Stockholm 1914 och obligatoriskt i hela landet från 1/1 1919). Motboken gällde inte för öl och vin, utan riktade sig enbart mot detaljhandeln med brännvin.

När Brattssystemet med statligt monopol och motbok formellt infördes i hela landet från den 1 januari 1919 innebar det visserligen att ett allmänt lagstadgat rusdrycksförbud inte kom att införas i Sverige – ett förbud som definitivt avfärdades vid folkomröstningen 1922 – men väl ett restriktivt system som på det hela taget kom att hålla den totala alkoholförsäljningen/konsumtionen (främst sprit) på en relativt låg nivå. Hela motbokstiden från 1919-1955 visar relativt sett låga försäljnings- och konsumtionstal. Troligen var det främst antalet högkonsumenter som minskade i antal. Nykterhetsrörelsen var på det hela taget kritisk till motboken, eftersom man ansåg att den hade en "suggererande" effekt; d.v.s. man köpte ut sin

ranson oavsett om man ämnade förbruka den eller inte. Nykterhetsrörelsens påtryckningar var starkt bidragande till att 1944 års nykterhetskommitté kom att föreslå att motboken skulle avskaffas.

Om svartspiten (hembränning och smuggling) så att säga till viss del vägde upp dessa låga siffror under motbokstiden är svårt att säga. En ökning av antalet tullmål vid Stockholms rådhusrätt perioden 1920 till mitten av 1930-talet är dock märkbar, men förklaras främst av det finska förbudet 1919-1932 och de finska smugglarligorna med Algoth Niska i spetsen, som opererade i den stockholmska skärgården.

De lägre siffrorna under främst första men också andra världskriget har mer generellt diskuterats ovan med utgångspunkt i sambandet mellan en sjunkande alkoholförsäljning/konsumtion och krigs- och kristider, men som visats låg också restriktioner bakom de sjunkande siffrorna.

Motbokens avskaffande i oktober 1955 och att starköl återigen fick säljas i de svenska systembutikerna innebar en ökad alkoholförsäljning/konsumtion både av sprit och öl. Ökningen var väntad av beslutsfattarna och fruktad av nykterhetsrörelsen och kort efter motbokens avskaffande gjordes en tämligen kraftig höjning av alkoholpriserna som tillfälligt stoppade upp konsumtionsökningen. Perioden november 1956 till februari 1958 höjdes priset på brännvin från 18 kronor till 26 kronor och 40 öre per liter.

Den kraftiga ökningen från ca mitten av 1960-talet faller nästan uteslutande på en kraftig ökning av ölförsäljningen/konsumtionen. Även vinet visar på en ökning, medan brännvinsförsäljningen/konsumtionen är relativt konstant om än något fallande. Det är naturligtvis införandet av den nya skatteklass II B, mellanölet, som ligger bakom ökningen. Starkölet ökar endast marginellt.

När mellanölet försvinner som separat skatteklass och inte längre får säljas i livsmedelsbutikerna från den 1/7 1977 sjunker ölförsäljningen/konsumtionen, och vinet flyttar ytterligare fram sina positioner.

Alkoholförsäljningen/konsumtionen är naturligtvis i allra högsta grad påverkad av en mer övergripande och generell samhällsutveckling och -förändring.

Förutom de konjunkturella svängningarna, som till stor del handlar om reallöner och alkoholpriser, har urbanisering, modernisering, liberalisering, sekularisering, ökad turism och internationella kontakter och nykterhetsrörelsens minskade styrka varit av stor betydelse för den mer långsamma förändringsprocessen under efterkrigstiden: en process som definitivt inneburit en ökad alkoholförsäljning/konsumtion.

Även alkoholpolitiken (lagstiftningen) har varit av betydelse för oftast mer radikala och kortvariga förändringar. Kristidsrestriktionerna under krigen, motbokens avskaffande m.m. är exempel på detta, medan hela motboksperioden 1919-1955 uppvisar en låg alkoholkonsumtion/försäljning.

Förändringen av försäljningen/konsumtionen rörande relationen mellan sprit, vin och öl perioden 1861–1997

Brännvinet har varit den dominerande berusningsdrycken i Sverige sedan slutet av 1500-talet. Inhemskt producerad mjöd och öl har också varit mycket populärt och stundom konkurrerat med brännvinet. När vi under 1800-talet börjar få en relativt tillförlitlig statistik av alkoholförsäljningen/konsumtionen står brännvinet för drygt 75 % av den totala försäljning/konsumtion. Inte minst bland bönder och arbetare är brännvinet den dominerande alkoholdrycken.

Alkoholpolitiken och lagstiftningsåtgärderna har i princip fram till motbokens avskaffande inriktat sig mot försäljning och konsumtion av brännvin. Så är exempelvis kristidsrestriktionerna under första världskriget riktade mot brännvinsproduktionen och -försäljningen, och i viss mån ölet. Vinet undgår restriktioner varför försäljningen/konsumtionen nästan fördubblades (visserligen från en mycket låg nivå). Även om starkölet förbjuds under motboksperioden är det brännvinskonsumtionen som motboken främst avser att reglera.

Av detta framgår att det fram till efterkrigstiden är förändringar av brännvinsförsäljning/konsumtionen som på ett mer påtagligt sätt förändrar totalkonsumtionen av alkohol.

Under efterkrigstiden, och framför allt från mitten av 1960-talet, är tendensen tydlig. Den ökade alkoholförsäljningen/konsumtionen kan uteslutande föras på ölets och vinets konto. Från slutet av 1970-talet sjunker brännvinsförsäljningen/konsumtionen drastiskt (med i runda tal 2/3 fram till 1997). Vid mätperiodens slut 1997 har både öl- och vinförsäljningen/konsumtionen passerat brännvinet som den mest populära alkoholdrycken.

Hur skall då denna radikala omsvängning av konsumtionsmönstret förklaras?

Vad ölet beträffar bör man givetvis notera mellanölets införande 1965, som starkt bidrog till en ökad ölkonsumtion, vilken sedan låg på en hög nivå enda fram till 1977, då mellanölet försvann som skatte-

lass och inte längre kunde köpas i livsmedelsaffärerna. Mellanölet blev ungdomsdrycken framför andra. I övrigt bör konsumtionsförändringen förstås utifrån mer generella samhällsförändringar som i olika grad påverkat dryckeskulturen.

Brännvin har genom tiderna varit en övervägande manlig dryck. Kvinnorna var överlag mer positivt inställda till brännvinsförbud och restriktioner. Att kvinnorna relativt kraftigt ökat sin alkoholkonsumtion under efterkrigstiden har starkt bidragit till att vin- och ölkonsumtionen ökat relativt sett i relation till brännvinskonsumtionen.

En ökad utbildningsnivå har också bidragit till en mer "förfinad" dryckeskultur och livsstil, där de alkoholsvagare alternativen till stor del slagit ut brännvinet som festdryck. Till detta kan också läggas ett ökat "hälsotänkande" där främst vin i relativt små mängder (i icke berusningssyfte) ses som nyttig konsumtion, medan brännvinsdrickandet ses som hedonistiskt och mycket ohälsosamt.

Det offentliga drickandet på pubar och krogar har väsentligt ökat de senaste decennierna. Det handlar då främst om öl (starköl) och vin, varför ökningen av öl- och vinförsäljningen/konsumtionen är avhängig en förändrad dryckeskultur där det offentliga drickandet inte längre ses som ett avvikande beteende, vilket var fallet långt fram på 1970-talet. En bidragande orsak till denna "nya" urbana och mer kontinentala dryckeskultur är som ovan nämnts landsbygdens avfolkning på grund av en fortgående urbanisering.

Den kraftigt ökande turismen och de ökade internationella kontakterna har påtagligt förändrat den svenska mat- och dryckeskulturen. Att vi blivit mer "kontinentala" har inte minst påverkat fördelningen mellan sprit, vin och öl. Här har också både Systembolaget och nykterhetsrörelsen genom kampanjer och upplysning bidragit till att styra över konsumtionen från sprit till de alkoholsvagare alternativen.

Lennart Johansson
Docent i historia